

Е.І.Огар

НАЗВИ ПРОЦЕСУ ДРУКУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ КНИЗІ КІН. XVI - ПОЧ. XVIII СТ.

Історична доля української друкарської лексики в цілому стає набагато зрозумілішою, коли згадати незаслужено забуті, довгий час замовчувані наукові розвідки з історії українського друкарства відомого вченого, філолога та історика, І. Огієнка. Ще у 1928 р. він писав: "Стан нашого давнього друкарства давав нам тоді змогу не тільки займати почесне місце серед цілого слов'янського світу, але й дорівнювати технікою своїх видань культурним народам Європи... Доля судила, щоби найперші книжки, надруковані кирилицею серед цілого Слов'янства, були українські" [5, с. 9]*.

Спеціаліста в галузі книгознавства не може не цікавити, як у перші сторіччя вітчизняного книгодрукування наші попередники сприймали і, відповідно, називали процес виготовлення книги.

Відомо, що для періоду становлення терміна і термінології в цілому характерна стихійна синонімія позначень нового поняття. Спостерігаємо це й в історії становлення в українській мові спеціальних слів (термінів) на позначення друкарства.

Важливу роль у формуванні синонімічних термінів відіграє позиція мовця. Рецепієнтами книги (а, отже, й тими, хто створює назву поняття) є споживач (соціально, мовленнєво, психологічно неоднорідний), конструктор, виробник, дослідник. І ця зверненість книги як продукту книгодрукування та окремих її складників "одним боком" до того, хто її споживає, а другим – до того, хто виготовляє і т. п., й призвела до сворідної синонімізації друкарської лексики в перші сторіччя вітчизняного книгодрукування.

Основним джерелом вивчення мови українських друкарів кін. XVI – поч. XVIII ст. є післямови (колофони) стародруків, а також

* І. Огієнко має на увазі післямови краківських видань Швайпольда Фіоля (1491 р.), "де Фіоль не був зв'язаний традиційним церковно-слов'янським текстом, там мова його видань має дуже багато відзнак живої української мови".

передмови до них. Цільове призначення та смислове наповнення, а, отже, й мовна тканина тексту були тут відмінні від змісту та мови самих творів, з друкарством не пов'язаних. Саме в цих текстах зустрічаємо зразки живої української мови XVI - XVII ст. ("простої мови"). А оскільки тут, як правило, обговорюються обставини видання твору, знаходимо слова і формули на позначення друкування [2, 4, 8, 9, 10, 11, 12, 13].

Цінним матеріалом для дослідження є історичні документи: різноманітні акти, листи, якими обмінювалися друкарі та представники влади, тощо [7, 12, 14, 15].

У згаданих джерелах досить повно засвідчено термінологічні лексеми друкарства. Серед них найбільшу групу складають слова-синоніми, якими позначався процес виготовлення книги друкарським способом.

Першою слід назвати лексему (слово) "видавати" ("видаване книг"), яка вживалася ще у рукописній книзі і була перенесена на випуск книг друкарським способом. Так, "видавати" зустрічаємо у передмові до "Євангелія Учительного" (Рохманівська друкарня, 1619): "...его власним стараніям, коштом і накладом з друку на свет ново видана"*.

У друкарні Києво-Печерської Лаври чи не найпоширенішими десь до сер. XVII ст. були слова та словосполучення, утворені від грец. "тіпос" ("зразок" – "черенок"), що можна вважати пов'язаним із візантійською традицією Східної християнської православної церкви. У передмові до "Лексикона славенороського" (1627) Памво Беринда пише: "...се типом в многих кратко собрав издаю...", що можна тлумачити, як "видаю друкарським способом".

Досить поширеною була форма "первое (второе, третие...) типом видана", що відповідає сучасному "перше (друге, третє...) видання". У передмові до 5-го видання "Службника" (Лаврівська друкарня, 1653) читаємо "...п'ятос типом изданий..."

Часом зустрічаються вживані, як правило, у стародруках, орієнтованих на все східне та південне слов'янство, лексеми "напечатати", "печативати", "печативаніє", "печатарство" (з характерним для українського словотворчого оформлення суфіксом -ар). У передмові до "Бесед св. Іоанна Златоуста на 14 посланій св. ап. Павла" (Лаврівська друкарня, 1623) вжито: "...начашеся печатати в лето... трезвенный й целомудренный Тимофій Олександрович, мастер художества печатного..."). Та ж сама форма і в післямові до "Ірмоля" (Лаврівська друкарня, 1700): "да

* У зв'язку із відсутністю потрібних літер і знаків у шрифтових асортиментах друкарень цитати зі стародруків та історичних документів подаються в сучасному написанні.

от рукоделія моего писарскою сотвору типографію в напечатніе Ірмоля".

Якщо у документах і, особливо, у стародруках майже до останньої третини XVII ст. паралельно формі "видавати типом" однаково часто вживається запозичене з німецької мови "друкувати", то пізніше становище змінюється на користь "друкувати" та похідних від нього слів (дериватів). Серед дериватів від "тип" лишаються вживаними лише "типографія", "типограф".

"Друкувати" та похідні від "друк" знаходимо вже у передмові до "Євангелія Учительного" (Заблудівська друкарня, 1568): "На чася друковати книга, зовомає Євангеліє Учителное... і накладу моего на то положити не жалуючи, вскоре их друковати дам..."

Лексема особливо розповсюджена у львівських, точніше, галицьких стародруках, тобто там, де був сильний німецько-польський вплив. У передмові до "Зобрання короткого науки в артикулах веры" (Львівська друкарня А. Желиборського, 1646) маємо: "Казалем тую книжку в Типографіи моеї новоспряженої видрукувати"; у передмові до "Метрики", виданої І. Шумлянським (Львівська друкарня при св. Юрській катедрі, 1687), – "типографію албо друкарню новую працею і коштом власним спорядивши". У першій книжці, видрукованої на Лівобережжі, – "Перло Многоценное" К. Ставровецького (Чернігівська друкарня, 1646) у передмові читаємо, що праця вийшла "з нової друкарні... его власним коштом".

Цікавою є формула "письмо друкарское", що зустрічається в ранніх історичних актах, пов'язаних із книгодрукуванням. Вона відбиває розповсюджене у східних слов'ян наприкінці XVI ст. уявлення про "письмо" або "писаніє" як про видання. Пояснюється, на нашу думку, це тим, що перехід від книгописання до книгодрукування у XVI ст. призвів до паралельного співіснування в друкарській термінології назв старого і нового технологічних процесів. Окрім того, ще й тим, що "писаніє" виступало як родова назва книговидання, а "друкарское" – як видова назва одного з його способів.

"...За волею божією некоторых часов, недавно прошлых, устроилося было письмо друкарское через Ивана Москвитина, друкаря памяти добре годного..." Цей текст взято з пастирського листа до всіх православних християн Гедеона Балабана у 1585 р. [14, с. 142]. Не випадково Гедеон саме так називає друкарство: лист звернений до тих, хто краще тоді знав про книгописання, ніж книгодрукування. Та й перші друковані книжки по суті і за формою були дуже наближені до рукописних, лишень виготовлялися новими засобами, за новою технологією. До речі, аналог існував пізніше і в російській мові – "писание печатных книг": "Дом превелик построить повеле: в нем же трудолюбивому сему

книжного писання печатному делу совершатися" (післямова до "Триоди" Андроніка Невежина, 1604).

Окремо слід згадати про староукраїнські лексеми "вибивати", "відбивати". У "Лексиконі славенороському" Памво Беринда подає таке тлумачення слова "друкую" – "з алманська: вибиваю або витискаю". В "Історичному словнику українського язика" І. Тимченка знаходимо приклад, датований 1547 р.: "Аби был исправлен не писанним писмом, але вибиванним".

Однак у стародруках слова "вибивати", "відбивати" із значенням "друкувати" майже не вживаються. Ми знайшли цю форму лише у документі з судової справи про заставу друкарні Івана Федоровича, де записано, що Ізраїль Якубович приніс до жидівського кагального суду "140 книг руською мовою, а також предмети й черенки та форми й усі інші прилади, належні до відбивання або друкування книжок" [15, с. 103].

Очевидно, лексеми "вибивати", "відбивати" у значенні "виготовляти книжку" існували в Україні ще до появи тут друкарства як технологічного процесу. Українці як не бачили китайських друкованих книжок (але не складених), отриманих відбиттям суцільної форми, то принаймні чули про них. І коли до них потрапляли книжки, друковані вже за технологією Гутенберга, не знаючи процесу їх виготовлення, звично називали їх "вбитими", "відбитими", "битим писмом".

Доказом тому є наведений з "Лексикону" приклад, коли Памво Беринда пояснює спеціальне "друкувати" більш зрозумілим читачеві "вбивати". На користь цієї ж думки свідчить і приклад з І. Тимченка, якщо розглядати його у ширшому контексті. Йдеться про лист українських "чинів" королю литовському, в якому вони просять видати статут про їхні права "писмом вибиванним". Зрозуміло, що укладачі листа добре уявляли собі результат і можливості друкування, хоча, можливо, не знали його технології.

"Друкувати" і, відповідно, його деривати приходять в українську мову пізніше, разом з новою технікою, новим технологічним процесом отримання книжки, – з німецької мови. Природно, що спосіб друкування із складеної форми, який винайшов Гутенберг, називався тепер "по-гутенбергівськи". Запозичувався спосіб виробництва, а з ним і термінологією, що його обслуговували.

Використання у професійному мовленні того часу паралельних форм "друкувати" і "вбивати" пояснюється, на нашу думку, розбіжністю у значенні цих слів: "друкування" – це весь процес виготовлення книги, а "вбивання" – його конкретна операція, що полягала в отриманні відбитку. "Понеґах бо як начнут потязати праси, аж на главах их вскорє станут мокры власы" ("О друкарях, що книги друкують") [6, с. 110]. Скільки разів

друкар потягнув прас, стільки разів він "вбив" текст. Показовою є "живучість" саме того деривата лексеми, який означає результат "вбивання" – "відбиток".

Коли "друк", "друкувати" вже стали панівними термінолексемами в українському друкарстві, їхні синоніми з "простої мови" – "вбивати", "відбивати" – паралельно існували в мовленні друкарів. Доказом того є наявність їх у словниках кін. XIX – поч. XX ст. як паралельних "друкувати" відповідників російському "печатать", польському "drukować" (словники Б. Грінченка, Є. Желіхівського, М. Уманця та Спілки, Є. Грицака та ін.).

На нашу думку, це явище можна пояснити специфічною особливістю друкарської термінології, що пов'язана із впливом соціально-комунікативного чинника, її функціонально-стильовою приуроченістю.

Цікавим є ще один прояв такої номінації – паралель, яку становлять деривати від "друк" і "тип": "друкарня" – "типографія", "друкар" – "типограф", "друкарський" – "типографський". Контексти, в яких ці лексеми вживаються, дозволяють висловити припущення, що тут стикаємося зі стильовою диференціацією, а також з першими проявами стихійного розрізнення професіоналізму і терміна, "простого" і "високого" мовлення (згодом, професійного і наукового).

Коли про друкування як процес писали у "високому стилі", наголошуючи на його просвітницькому та культурному значенні, перевага, здебільшого, надавалася словосполученням іменника із значенням "майстерність", "велика справа" та відносного прикметника, похідного від "тип": "дело типографское, дело святое" (передмова до "Апостола", 1639); "рукоделіе типографское" (післямова до "Ірмолая", 1700); "якоже дар многоценен хитростію типарскою преподати" (передмова до "Анфологіона", 1616), "тудиша же в художестве типографісованя книги" (післямова до "Бесід на послання св. Павла", 1623), "...благое искусство типографское деланіем сопривнесе подвиг" (передмова до "Анфологіона", 1616).

Там, де йдеться про конкретну, буденну роботу, про суто технічний бік справи, зустрічаємо "ремесла моего друкарского" (передмова А. Скульського до "Віршей з Трагедії Хс. Пасхонь", 1630); "друкарська роботня" (передмова до "Зобраніє короткое науки об артикулах веры", 1646).

Яскравим підтвердженням сказаного є два уривки з листа Патріарха Олександрійського Ставропігійському братству у 1614 р.: "Що тыжся тычет типографіи, т.е. друкарні... добро то чинити... которые тою ся типографією у вас бавят..." та "А если бы теж якій пожиток з тоє друкарні мел вам приходити..." Як бачимо,

коли йдеться про високі справи, на перше місце висувається "типографія", слово "друкарня" вжито лише як уточнення. У "земному" контексті, де йдеться про матеріальні прибутки, доречним виявляється "просто" – "друкарня".

Показово, як відомі друкарі підписувалися у стародруках: "типограф" (М. Сльозка, Д. Кульчицький, А. Скульський), "архітипограф" (Памво Беринда). У такий спосіб до них зверталися й у листах.

Паралелізм у вживанні слів на позначення процесу "друкування" спостерігається і між формами "друкувати" – "печатати". Цей прояв варіантності обумовлений часто орієнтацією на конкретного читача. (На це вже звертав увагу у своїх працях Г. І. Коляда).

Прикладом може бути лексика, вжита Іваном Федоровичем у передмовах та післямовях до своїх львівських та острозьких видань. У Львові доречними і зрозумілими були форми "друкувати", "друкар": "І како совершися друкарня сія", "...выдруковал есми в прсименитом месте Львове" ("Апостол", 1574), "...выдруковано во Львове, року..." ("Буквар". 1574). В острозькій друкарні з її орієнтацією на всі слов'янські землі він вживав: "Напечатана бысть книга сія, глаголемая Библия..." ("Біблія". 1580), "Іоанн Федорович; печатник з Москви...", "...напечатана в богоспасаемом граде Остроге..." ("Книга Нового Завета", 1580).

За час розвитку української друкарської лексики деякі з синонімів, що виникали та функціонували у XVI – на поч. XVIII ст., вийшли з ужитку, інші – звузили своє значення, або принаймні чіткіше визначили його. Причини цього були різні. Та це вже тема окремої розмови.

1. Гильдебрандт Л. Балабан Гедеон и его три книги // Русская историческая библиотека. Спб., 1908. Т. 19.
2. Каратаев И. П. Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами с 1491 по 1652 г. Спб. 1883. Т. 1.
3. Коляда Г. І. "Друкар книг пред тим невиданих" у Львові // Рад. літературознавство. 1959. № 6.
4. Крыловский А. С. Львовское Ставропигиальное Братство. Киев, 1904.
5. Огієнко І. Історія українського друкарства. Т. 1. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV – XVII вв. Львів, 1925.
6. Перетт В. Вірші Климента Зиновієва сина // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Львів, 1912. Т. 7.
7. Петров П. И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии // Труды Киев. Дух. Академии. 1865. Т. 4; 1911. Т. 5.
8. Петрушевич А. О. Хронологическая роспись церковных и мирских русско-словенских книг, напечатанных кирилловскими буквами в городе Львов, начиная с 1577 до 1800 г. // Временник Ставропигийского Института. 1885. 213 кн.
9. Петрушевич А. О. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 гг. Львов, 1874.
10. Пташицкий С. Л. Сборник снимков с славяно-русских старопечатных изданий. Спб., 1895.
11. Родосский А. Описание старопечатных книг. Спб., 1891. Вып. 1.
12. Свенцицкий И. С. Опись Музея Ставропигийского института во Львове. Львов, 1908.
13. Тітов Х. Матеріали для історії книжкової справи на Україні в XVI – XVII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. К., 1924.
14. Zubrycki D.

Drukarnia Bracka Hauropigianska we Lwowie od 1586 do 1835. Lwów. 1836. 15.
Monumenta confraternitatis S'auropigianae Leopoliensis. T. 1, 1895.

Стаття надійшла до редколегії 03.02.92.